

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің экономикалық факультетінің 60 жылдығына арналған «Жаңа болмыс жағдайында экономика және қоғам» Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, 25 мамыр 2023 жыл, II бөлім= **Материалы** Международной научно-практической конференции «**Экономика и общество в условиях новой реальности**», посвящённой 60-летию экономического факультета Казахского агротехнического исследовательского университета имени С.Сейфуллина, 25 мая 2023 год, II часть = **Materials** of the International scientific and practical conference «**Economy and Society in a new reality**» dedicated to the 60th anniversary of the Faculty of Economics of the S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, May 25, 2023, II part. – 2023. – Ч.2. – Б.129-137

АДАМИ КАПИТАЛ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

ӘОЖ 33.331.1

*Курмангали Ә.Ж., магистрант
Жансеитова Г.С.
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
Астана қ.*

Қазіргі кезде постиндустриалды қоғамның пайда болуы негізінде адам факторының маңызы артып келеді. Осыған байланысты барлық экономикалық құбылыстар мен экономикалық өсу факторларын адами фактормен өзара байланыста жаңаша қарастыру қажет.

Экономистердің "адами капитал" ұғымына, яғни адамның шығармашылық қабілеттеріне деген қызығушылығы артып келеді. Көптеген фирмалар капиталдың барлық түрлерінің ішіндегі ең құндысы ретінде адами капиталды жинақтауға көңіл бөлуде.

Жалпы, қоғам адам әлеуетінің даму деңгейіне тәуелді болғандықтан, жай ғана қызығушылық танытпайды. Шынындада, онсыз адамның зияткерлік қабілеттері, оның шығармашылық дағдылары мен бастамасы ең көп сұранысқа ие инновациялық экономиканың қалыпты жұмыс істеуі мүмкін емес.

Айта кету керек, елдің жинақталған ұлттық адами капиталы оның халқының өмір сүру деңгейі мен сапасын көрсетеді, сонымен қатар, оның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін анықтауда маңызды рөл атқарады [1].

Барлық осы факторлар зерттелетін тақырыптың өзектілігін анықтайды.

Бұл жұмыстың мақсаты – адами капиталдың мәнін және оның қазіргі экономикадағы рөлін сипаттау.

Әр адамның белгілі бір дағдылары, ғылымның әртүрлі салаларында және өмір сүру салаларында білімі, дағдылары, тәжірибесі бар. Егер адам осы қабілеттерді белгілі деңгейге дейін жетілдірер болса, онда олар оған табыс алып келеді. Қазіргі уақытта ғылымның өндірісі мен дамуында инновация

үлкен рөл атқарса, адамның шығармашылық қабілеттері, яғни оның ақыл-ойы, логикалық ойлау ерекшеліктері, қиын жағдайларда стандартты емес шешімдер қабылдау қабілеті және тіпті түйсігі үлкен мәнге ие болады.

Адами капитал – экономиканың негізгі ұғымдарының бірі, ол экономикалық қызметтің көптеген процестерін адамның мүдделері мен қажеттіліктерімен тікелей байланысы арқылы сипаттай алады. Бүгінгі таңда адами капитал теориясы осы ғылыми категорияның мәнін, түрлерін, бағалау әдістерін анықтау үшін жеткілікті ғылыми құралдарға ие [2].

Экономикада адам капиталы дегеніміз – бұл белгілі бір білім, әртүрлі дағдылар жиынтығы. "Адам капиталы" тіркесін алғаш рет 1961 жылы Теодор Шульц енгізген, ал оның ізбасары – Гари бұл тұжырымдаманы капиталдың осы бөлігіне инвестициялар теориясын құрып, адам мінез-құлқына экономикалық көзқарас қалыптастырып, ол үшін экономика бойынша Нобель сыйлығымен марапатталған. Американдық экономист Лестер Карл Туроу адам капиталы арқылы тауарлар мен қызметтерді өндіру қабілетін түсінеді. Ф.Нейман адам капиталының құрамдас бөліктеріне мәдени-этникалық ерекшеліктерді, білім берудің барлық түрлерін, негізгі біліктілік қасиеттерін жатқызады.

Е.В.Ванкевич білім беру мен кәсіби дайындықтан басқа, адам капиталының ажырамас бөлігіне, адамның хабардарлығын, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін, географиялық ұтқырлығын, уәждемесін, құндылық бағдарларын, адамның қажеттіліктерін жылжытады.

Шетелдік ғалымдар мен отандық теоретиктер берген адами капитал категориясының жоғарыда аталған барлық анықтамаларын қорытындылай келе, бірнеше негізгі тәсілдерді бөліп көрсетуге болады: экономистердің көпшілігі адам капиталын адамның дағдылары мен қабілеттерінің жиынтығы ретінде анықтайды, ал екінші бөлігі ресми оқыту процесінде алынған білім ретінде, ал қалғандары әлеуметтік, психологиялық, мәдени және әлеуметтік ұғымға жатады.

Адам капиталының әр түрлі сипаттамалары бойынша көптеген классификациялары бар, өйткені әртүрлі экономистер оған әртүрлі құрылым берді және оны қолданудың әртүрлі деңгейлерінде қарастырды. Бұл, ең алдымен, ғалымдардың қоғамдық өмірдің қай саласын зерттеуіне және адам капиталын қандай аспект бойынша қарастырғанына байланысты болды. Бұл жұмыста белгілі бір негізде топтастырылған және жалпыланған адами капиталдың әртүрлі түрлері қарастырылды [3].

Бұл ұғымды түсінуге және зерттеуге көптеген көзқарастар болды. Ал мұндай категорияны А.Смит, К.Маркс, В.Петти, Г.Беккер әр түрлі экономикалық ағымдар мен мектептер әр түрлі түсіндірді. Өйткені, адами капиталдың мәні бірден бірнеше ғылымды қамтуы мүмкін: экономика ғана емес, сонымен қатар психология, әлеуметтану және т.б. Себебі, капиталдың қарастырылған түрі оның иесі – адамнан бөлінбейді.

Адамның экономикадағы дағдылары мен қабілеттерінің жиынтығы "капитал" деп аталады, бірақ адам капиталы, физикалық және басқа капитал түрлерінен айырмашылығы, бірқатар ерекшеліктерге ие.

Біріншіден, бұл адами капиталдың оны тасымалдаушыдан бөлінбеуі.

Екіншіден, адами капиталға ұзақ инвестициялық кезең тән. Мұны білім беру мысалынан жақсы байқауға болады.

Үшіншіден, егер физикалық капиталмен салыстырсақ, адам капиталына салым салу тәуекелінің деңгейі айтарлықтай жоғары. Бұл тәуекелдерді сақтандыру құралдарының болмауына, еңбек нарығы конъюктурасының өзгеруіне, сондай-ақ адамдардың жоғары ұтқырлығымен және несиені қайтарудың ұзақ кезеңімен байланысты несиелерді бақылауға кететін үлкен шығындарға байланысты [4].

Төртіншіден, физикалық және адами капиталдың айырмашылығы-біріншісінің кірістілігі жинақталған сайын баяу төмендейді, ал екіншісі, керісінше, алдымен еңбекке қабілетті жастың жоғарғы шегімен шектелген деңгейге дейін артады, содан кейін күрт төмендейді. Бірақ адам капиталы тек ақшалай нысанды ғана қабылдай алмайтындығын ескеру қажет.

Бесіншіден, жұмыс беруші адами капитал қызметтерін пайдалану құқығын сатып ала отырып, құқықтары бар еркін адаммен байланысқа түседі, бұл еңбек нарығының институционалдық құрылымдармен әртүрлілігіне және қанықтылығына әкеледі.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, осы жұмыста зерттелген тұжырымдамаға келесі анықтама беруге болады:

Адами капитал – бұл адамның денсаулығы, білімі, қабілеті, оның ішінде психологиялық, қоғамдық өндіріс саласында қолданылатын, еңбек өнімділігі мен сапасына, оның иесінің табыс мөлшеріне әсер ететін инвестициялар арқылы жеке адамның туа біткен немесе алған жинақталған қоры.

Экономиканың тарихи дамуы барысында экстенсивті өндіріс әдісінен қарқындыға көшу байқалады. Яғни, егер бірнеше ғасыр бұрын негізгі рөлді негізінен ауыл шаруашылығында немесе құрылыста қолданылатын қарапайым физикалық еңбек атқарса, бүгінде ақпарат пен технологиялар өндірістің шешуші факторына айналуда. Механикаландыру және автоматтандыру дәуірінде жұмысшылар бұрынғыдай көп мөлшерде қажет емес, бірақ сонымен бірге қоғамда сұранысқа ие шығармашылық идеялардың құндылығы бірнеше есе өсті. Тек олар өздерінің бірегейлігі үшін үлкен табыс әкеледі.

Мысалдар үшін алысқа барудың қажеті жоқ. 1998 жылы құрылған "Google" сияқты прогрессивті ақпараттық-технологиялық фирманы алайық, оның негізгі активі мен қазіргі дәуірдің символы-шығармашылық идея десек те болады [5]. Немесе 1967 жылы құрылған және Стивен Джобстың гаражында пайда болған Apple компаниясы бүгінде әлемдегі ең танымал және қымбат фирмалардың бірі болып табылады. Бұл фирмалардың жетістігі әртүрлі компаниялар бір-бірімен күресуге дайын шығармашылық идеялар мен шығармашылық идеялардың құндылығын дәлелдейді.

Біз азаматтық қоғамды қалыптастыру кезінде өмір сүріп жатырмыз, ол өз негізінде еркін тұлға болып табылады және оның шығармашылық әлеуетін ашуды және технологияларды дамытуды қамтамасыз етеді. Бұл адамдар мен

тауарлардың үздіксіз қозғалысы жүзеге асырылатын әлемдік нарықта және қызметкерлер мен менеджменттің өзара тиімді ынтымақтастығын құруға тырысатын жеке компанияда байқалады.

Жоғарыда айтылғандардан қазіргі қоғамда өз білімі, қабілеттері мен дағдылары бар адам елдің табиғи ресурстық әлеуетінен немесе жинақталған ұлттық байлықтан әлдеқайда маңызды, ең құнды ресурс болып табылады деп қорытынды жасауға болады. Бұл экономикалық өсу мен ғылыми-техникалық прогрестің жылдамдығын анықтайтын адамдар.

Ең алдымен, экономиканың шикізаттық драйверінен инновациялық факторларға қайта бағдарлану қажет, бұл тиімді ұлттық адами капиталдың жинақталуын қамтамасыз етеді. Ол үшін макро - және микро деңгейде адами капиталды басқару жүйесін құру бойынша шаралар кешенін әзірлеп, іске асыру қажет [6].

Макро деңгейде, яғни мемлекет деңгейінде адами капиталдың сапасын арттыру мақсатында келесі бағыттарды қарастыруға болады:

1. Ішкі және сыртқы мемлекеттік саясаттың мақсаттарын қайта қарап, оны ұлттық адами капиталды нығайтуды бірінші дәрежелі міндетке айналдыру қажет. Яғни, денсаулық сақтауға, білім беруге, мәдениетке және т.б. қарқынды инвестициялауды бастау керек.

2. Топтар бойынша адами әлеуеттің жай-күйіне тұрақты мониторингті жүзеге асыру: денсаулық капиталы, білім беру капиталы, ұтқырлық және т.б. оның ішінде капиталдардың осы түрлерінің нақты жай-күйі туралы хабардар ететін рейтингтерді, әртүрлі статистикалық деректерді, үрдістерді және сол сияқтыларды жариялау.

3. Азаматтардың жұмыспен қамтылуына ықпал ететін салалық бағдарламалар әзірлеу. Оларға белгілі бір салада жұмыс істейтін қызметкерлердің санын бағалау және әртүрлі салаларда жұмыс істейтін белгілі бір кәсіптерге сұраныс және кадрларды қайта даярлау, біліктілігін арттыру және т. б. жөніндегі шараларды іске асыру кіруі мүмкін.

Қазақстанда макро және микро деңгейде, яғни фирмалар мен ұйымдар деңгейінде адами капитал деңгейін арттыру бағыттарын дамыту да маңызды. Олардың ішінде:

1. Қазақстандық мемлекеттік компаниялар шеңберінде адами капиталды басқарудың жаһандық жүйесін құру. Бұл тәжірибе шетелде белсенді дамып келеді. Оның жетістігі адами капиталдың дамуына мәдени кедергілер, іскерлік мәдениеттің ерекшеліктері, түрлі нормалар мен талаптар да әсер ететіндігінде.

2. Кадр саясатын жетілдіру. Бұл сонымен қатар кадрларды іріктеу, қызметкерлерді ынталандыру және т.б. саласындағы қазіргі нарықтық қағидаларға сәйкес келетін саясатты қамтиды.

3. Қызметкерлердің біліктілігін арттыру жүйесін дамыту. Шетелдік компаниялар әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілігін нығайту үшін адами капиталын белсенді түрде инвестициялайды және табысқа ие. Сондықтан мемлекеттік мамандарды тарту және оқыту процесін жеделдету, сондай-ақ отандық фирмалардың өз қызметкерлеріне инвестицияларын ынталандыру

кажет. Оқыту түрлі тренингтер, мастер-кластар, курстарды тыңдау (мысалы, тілдік), сондай-ақ екінші жоғары білім алу түрінде жүргізілуі мүмкін.

Осы жұмыста айтылғандардың негізінде келесі қорытынды жасауға болады:

Адам капиталы – бұл адамның кәсіби қызметінде қолданатын денсаулық, білім, дағды мен дағдылардың жинақталған қоры. Адами капитал сапасының өсуі тиісінше еңбек өнімділігі мен адам табысының өсуіне алып келеді.

Жеке қызметкер немесе фирма үшін де, ұлттық экономика үшін де маңызды болып табылатын адами капиталды қалыптастыру және жинақтау мәселесі қарастырылды. Адами капиталды қалыптастыру жеке адам мен қоғамның өзара әрекеттесуінің екі жақты процесі ретінде қарастырылуы керек [7].

Қазіргі экономикада материалдық байлықты жинақтауға емес, қызметкердің дағдыларын қалыптастыруға және дамытуға көп көңіл бөлінеді, яғни адами капиталды қалыптастыруға, көбейтуге және тұтынуға негізделген экономикалық дамудың жаңа түріне әкелетін басымдықтардың өзгеруі байқалады.

Адами капитал – экономикалық дамудың генераторы. Сонымен қатар, ақпаратқа қол жеткізу және оның тиімді дамуы көп нәрсені шешетін ақпараттық қоғамның қалыптасу жағдайында экономикадағы адами капиталдың рөлі одан әрі артады. Бүгінгі таңда өндірістің тиімділігі, ең алдымен, жұмысшылардың бастамасына байланысты. Компаниялар тек шығармашылық идеялардың арқасында ғана жетістікке жете алады. Идеялар мен технологиялар прогреске жетелейді.

Адами капиталдың маңызды аспектілерінің бірі – білім беру. Білім адамдарға экономикалық қызметке қатысу үшін қажетті білім алуға және жақсы нәтижелерге қол жеткізуге көмектесетін дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Білім мен инновация шешуші рөл атқаратын қазіргі әлемде жоғары сапалы білім инвестиция тартудың және жоғары жалақы алатын жұмыс орындарын құрудың негізгі факторы болып табылады.

Бүгінгі таңда көптеген компаниялар білім берудің маңыздылығын мойындайды және өз қызметкерлерінің кәсіби дамуын қолдау үшін айтарлықтай ресурстар жұмсайды. Жаңа дағдыларды үйрету, тренингтер және менторинг сияқты бағдарламалар өнімділікті жақсартуға және өнім мен қызмет сапасын арттыруға көмектеседі, нәтижесінде кірістің өсуіне әкеледі.

Адами капиталдың тағы бір маңызды аспектісі-халықтың денсаулығы мен әл-ауқаты. Дені сау адамдар өнімдірек жұмыс істейді және жеке және кәсіби өсу үшін көбірек мүмкіндіктерге ие. Сонымен қатар, дені сау адамдар медициналық қызметтерді аз пайдаланады, сондықтан ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді.

Халықтың денсаулығы мен әл-ауқатын қолдау үшін сапалы медициналық көмекке, гигиена құралдарына және дұрыс тамақтануға қол жеткізуді қамтамасыз ету қажет. Медициналық сақтандыру және жұмыссыздық бойынша жәрдемақы сияқты мемлекеттік әлеуметтік

камсыздандыру бағдарламалары да халықтың денсаулығын сақтауда маңызды рөл атқарады және ұзақ өмір сүруге ықпал етеді [8].

Сонымен қатар, адами капиталға әлеуметтік капитал да кіреді, яғни. қоғамда бар қатынастар, сенім және әлеуметтік байланыстар жиынтығы. Әлеуметтік капитал экономикалық дамудың негізгі факторы болып табылады, өйткені ол кәсіпкерлік қызмет, инновация және инвестиция үшін қолайлы орта құруға ықпал етеді [9].

Әлеуметтік капитал қоғамдық ұйымдарға қатысу, волонтерлік жобаларға қатысу, кәсіби байланыстар желілерін құру және қолдау және т.б. арқылы құрылуы мүмкін.

Сонымен, адами капиталдың маңызды аспектісі технология мен инновацияны дамыту болып табылады. Технология саласында білімі мен дағдылары бар адамдар жаңа өнімдер мен қызметтерді жасай алады, осылайша өнімділікті арттырады және жаңа жұмыс орындарын ашады. Осылайша, технологияның дамуы экономикалық өсу мен өркендеудің негізгі факторы болып табылады [10].

Жалпы, адами капитал экономикалық дамудың негізгі факторы болып табылады. Ол білімді, дағдыларды, тәжірибені, әлеуметтік байланыстарды және халықтың денсаулығын қамтиды. Адами капиталды дамыту білім беруді, әлеуметтік капиталды, Денсаулық сақтау мен технологияны дамытуды қамтиды. Адами капиталға инвестициялау экономикалық өсу мен өнімділіктің жоғары қарқынына қол жеткізудің тиімді әдісі болып табылады, бұл халықтың өмір сүру деңгейінің жоғарылауына және қолайлы экономикалық орта құруға әкеледі [11].

Жұмыс барысында адам капиталын ұлттық деңгейде де, жеке тұлға мен фирма деңгейінде де өлшеуге болатындығы анықталды, сонымен қатар оны бағалаудың көптеген тәсілдері мен әдістері бар. Адам капиталын экономикалық бағалау микроэкономикалық және макроэкономикалық деңгейлерде ұлттық байлықтың мөлшерін, қоғамның соғыстардан, аурулардан және табиғи апаттардан, өмірді сақтандыру, білім беру, денсаулық сақтау, көші-қон саласындағы инвестициялардың пайдалылығын және басқа да көптеген мақсаттар үшін кеңінен қолданыла бастады.

Қазақстанның адами капиталы бірқатар ерекшеліктерге ие. Оның сапасының өсуіне көптеген шектеулер бар. Сондықтан қазіргі уақытта макроэкономикалық көрсеткіштерді салыстырмалы тұрақтандыру жағдайында білім беру, ғылым жүйесін реформалау және инновацияларды ынталандыру проблемасы актуалды болып тұр. Болашақта Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік дамуы көбінесе қоғамның адами капиталды көбейту процесіне қатынасына байланысты болады [12].

Егер кадрлар даярлаудың өндіріс талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ететін экономикалық тетіктер құрылмаса, онда экономикалық өсу жағдайында да жұмыспен қамту жағдайы түбегейлі өзгеруі екіталай: жұмыс орындарының тапшылығы жұмыссыздықтың едәуір ауқымымен үйлесуі мүмкін. Сонымен қатар, жұмыс орындарының саны ғана емес, сапасы да маңызды рөл атқарады. Олардың сапалық құрылымы нашарлаған кезде

жұмыс орындарының көбеюі шетелге "ақыл-ойдың ағып кетуіне" және көрші мемлекеттерден білікті емес жұмыс күшінің Қазақстанға көшіп келуіне әкеледі. Бірақ, егер біздің үкімет адам капиталын инвестициялаудың маңыздылығын түсінсе және оның сапасын арттыру бойынша қажетті шаралар мен саясат қабылданса, онда ел халқының сапасы да, оның әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілігі де артады. Сапалы адами капитал-бұл ұлттық экономиканың жоғары бәсекеге қабілеттілігінің кепілі.

Сонымен қатар, адами капитал тек экономикалық даму үшін ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік даму үшін де маңызды. Білім, денсаулық және әлеуметтік байланыстар адамдардың өмір сүру сапасына, олардың өзін-өзі жүзеге асыру және әлеуметтік ұтқырлық мүмкіндіктеріне айтарлықтай әсер етеді.

Адами капиталды дамыту қоғамдағы теңсіздікті азайтуға көмектеседі. Адами капиталдың жеткіліксіз дамуымен адамдарда сапалы білім алу, медициналық көмекке қол жеткізу, сондай-ақ кәсіби және жеке өсу мүмкіндіктері бар. Бұл қоғамдағы теңсіздіктің нашарлауына, сондай-ақ экономикалық даму әлеуетінің төмендеуіне әкеледі [13].

Адами капиталға инвестиция салу экономиканың инновациялық әлеуетін арттыра алады. Жоғары сапалы білімге қол жеткізе алатын және ғылым мен технология саласындағы дағдылары бар адамдар жаңа идеялар мен өнімдер жасай алады, осылайша экономиканың бәсекеге қабілеттілігін жақсартады.

Екінші жағынан, адами капиталдың жетіспеушілігі экономика мен жалпы қоғам үшін жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Білімнің жеткіліксіздігі және халықтың денсаулығының төмен деңгейі өнімділіктің төмендеуіне, медициналық көмек пен әлеуметтік қорғауға кететін шығындардың артуына және адамдардың өмір сүру сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты үкіметтер мен жеке компаниялар сапалы білім мен денсаулық сақтаудың қолжетімділігін қамтамасыз ету, сондай-ақ әлеуметтік байланыстар мен инновациялардың дамуын қолдау арқылы адами капиталды дамытуға инвестиция салуы керек. Бұл экономикалық өсудің жоғары қарқынына қол жеткізіп қана қоймай, адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға және қоғамдағы теңсіздікті азайтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гафарова, Л.А. Человеческий капитал: Условия накопления и отдачи [Текст]: /Л.А. Гафарова//Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия: Экономика. - 2012. - №2 (2). – С.16-18№

2. Поздняков, В.А. Сущность и содержание категории «Человеческий капитал»/ [Текст]: В.А. Поздняков.//Фундаментальные исследования. - 2012. - №11-3. - С. 572-575№

3. Рейтинг стран мира по уровню продолжительности жизни. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/life-expectancy-index/life-expectancy-index-info> - 16.09.2022

4. Устинова, К.А. Человеческий капитал в инновационной экономике, монография [Текст]: /К.А. Устинова, Е.С. Губанова, Г.В. Леонидова. – Вологда: Институт социально-экономического развития территорий РАН, - 2015. – 195 с.

5. Хафизова, Г. Накопление и потребление человеческого капитала [Текст]: / Г. Хафизова //Риск: ресурсы, информация, снабжение, конкуренция - 2011 - №4. - С. 347-348.

6. Касаева, Т.В. Особенности реализации теории человеческого капитала [Текст]: /Т.В. Касаева//Вестник Тамбовского университета, серия: Гуманитарные науки - 2012 - №12(116) - С. 40-46.

7. Бектұрғанов, Б.К. (2017). Адами капиталды дамыту аймақтың бәсекеге қабілеттілігін арттыру факторы ретінде. [Текст] // ҚазҰУ хабаршысы. Әл-Фараби. Экономикалық Серия, 1 (69), - 24-32 б.

8. Бектұрғанов, Б.К., & Момышұлы, Ж.С. (2018). Өңірдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру факторы ретінде адами капиталды дамыту: Қазақстан тәжірибесі. [Текст] // Жастар ғылыми Хабаршысы, - 4 (21), - 9-15 б.

9. Гул, Л.М. (2016). Қазақстан экономикасындағы адами капитал. [Текст] // Ғылым және өмір, - 6, - 59-61 б.

10. Елисеева, Ж.К., & Г.А Кенесбекова,. (2016). Экономикалық интеграция жағдайында адами капиталды дамыту. [Текст] // Ғылым және өмір, - 5, - 36-40 б.

11. Қалиев, Н. (2018). Адами капитал және оның Қазақстан экономикасының дамуына әсері. [Текст]: Экономика, басқару және құқық Хабаршысы, - 4 (15), - 67-73 б.

12. Қанатбекова, Г. (2018). Адами капитал Қазақстандағы экономикалық өсу факторы ретінде. [Текст] // ҚазҰУ хабаршысы. Әл-Фараби. Экономикалық Серия, - 2 (72), - 57-61 б.

13. Ким, Ю.Н., & Қанатбекова, Г. (2018). Қазақстанда адами капиталды дамытудың мемлекеттік бағдарламаларының тиімділігін бағалау. ҚазҰУ хабаршысы. Әл-Фараби. Экономикалық Серия, 1 (71), 19-28 б.

14. Levent Altinoglu and Joseph E. Stiglitz (2023). Collective Moral Hazard and the Interbank Market. [Текст] // American Economic Journal: Macroeconomics, Vol. 15 No. 2 march 2023 (pp. 35-64)